

KORPORATIV MENEJMENTNING SHAKLLANISHI VA UNING EVOLYUTSION NAZARIY YONDASHUVLARI

Xabibullayev D. R.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Innovatsion menejment kafedrası assistenti

d.xabibullayev@tsue.uz

0009-0003-0507-4340 ORCID

Tel:+998933789950

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20283940>

Annotatsiya

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda korporativ menejment tizimi korxonalarining barqaror rivojlanishi, operatsion samaradorligi va global raqobatbardoshligini belgilovchi strategik boshqaruv instituti sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu tizimning evolyutsion rivojlanish trayektoriyasi murakkab va bosqichma-bosqich jarayon bo'lib, u tashkiliy-huquqiy normalar, iqtisodiy munosabatlar hamda texnologik innovatsiyalar kabi fundamental omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan.

Ushbu tezisning maqsadi – korporativ menejmentning shakllanishini evolyutsion nuqtai nazardan tahlil qilish hamda uning amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Kalit so'zlar: Aksiyadorlik jamiyati, korporativ boshqaruv, menejment, korporativ menejment, evolyutsion nazariya, agentlik nazariyasi, adaptiv boshqaruv, institutsional o'zgarishlar, raqobatbardoshlik, strategik rivojlanish, manfaatdor tomonlar (stakeholders).

Korporativ menejment zamonaviy iqtisodiy tizimda aksiyadorlik jamiyatlari, yirik xo'jalik birlashmalari va transmilliy korporatsiyalar faoliyatini tartibga soluvchi boshqaruv mexanizmi sifatida paydo bo'lgan. Ushbu tizimning shakllanishi tasodifiy xarakterga ega bo'lmay, balki mulkchilik shakllarining evolyutsion transformatsiyasi, bozor munosabatlarining institutsionallashuvi hamda boshqaruv nazariyalarining tarixiy-iqtisodiy kontekstda takomillashuvi mahsulidir.

Modern boshqaruv ilm-fani korporativ boshqaruvni nafaqat korxonalarni boshqarish vositasi, balki egalik va qaror qabul qilish vakolatlarini tartibga soluvchi institut deb qabul qiladi, buning natijasida mulk egalari bilan ijro etuvchi boshqaruv organlari o'rtasidagi mas'uliyat taqsimoti yuzaga keladi. Bunday taqsimot korporativ boshqaruvning strategik va operatsion funksiyalarini ajratishga yordam beradi, bu esa o'z navbatida kompaniyaning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.¹

Korporativ boshqaruv institutining ilk institutiv ifodalari XVII asrda Yevropa savdo kompaniyalari faoliyati asosida shakllangan deb hisoblanadi. Xususan, 1602-yilda tashkil etilgan Hollandiyaning Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) – birinchi xorijiy savdo kompaniyalaridan biri bo'lib, u aksiyadorlik kapitalini jalb qilish, aktsiyalarni ochiq bozorga chiqarish va egalik hamda boshqaruv o'rtasidagi vakolatlarni ajratish tamoyillarini tatbiq etgan. VOC instituti o'z vaqtida mulk egalari (aksiyadorlar) va boshqaruv organi (Heeren XVII – direktorlar kengashi) o'rtasida mustahkam institutiv ajratishni o'rnatgan va bu model hozirgi korporativ boshqaruv strukturalarining ilk namunasi sifatida baholanadi.²

¹ Andrei Shleifer va Robert W. Vishny. A Survey of Corporate Governance. The Journal of Finance, 1997.

² Morck R.K. A History of Corporate Governance around the World. – Chicago: University of Chicago Press, 2005.

Shunga o'xshash tarzda, 1600-yilda tashkil etilgan British East India Company (EIC) ham mulkchilik va boshqaruvni ajratgan ilk korxonalaridan biri bo'lib, u o'z faoliyatini Qirollik farmoni (royal charter) orqali boshlagan. EIC boshqaruv organi — tanlangan direktorlar kengashi va umumiy yig'ilish orqali aksiyadorlar vakolatlarini amalga oshirgan, shu tariqa strategik qarorlar bilan operatsion boshqaruv funksiyalari rasmiy institutiv tarzda farqlangan.³

Shuningdek, kapitalistik iqtisodiyotning asosiy nazariy asoslaridan biri sifatida Adam Smit (1776) “Xalqlarning boyligining sabablari va tabiatlari to'g'risida tadqiqotlar” asarida davlat korxonalari va aksiyadorlik jamiyatlaridagi boshqaruv muammolarini tahlil qilgan. Smit ta'kidlaganidek, mulk egasining kundalik faoliyatdan uzoqlashuvi (absentee ownership) axborot assimetriyasini kuchaytiradi va menejerlarning harakatlarini real vaqtda nazorat qilishni murakkablashtiradi. Natijada agentlik muammosi, erkin yuruvchi (free-rider) va oportunistik xatti-harakatlar yuzaga keladi, shuningdek, samarali bozor intizomi bo'lmagan sharoitda resurslarning noto'g'ri taqsimlanishi va investitsion intizomning zaiflashuvi kuzatiladi. Ushbu tushunchalar zamonaviy korporativ boshqaruvning agentlik va nazorat mexanizmlarini shakllantirishdagi ilmiy asoslarini tashkil qiladi.⁴

Korporativ menejmentning evolyutsion rivojlanish davrlari

Davrlar	Kapital va boshqaruv tuzilmasi	Aksiyadorlar va boshqaruv roli	Maqsad va vazifalari	Shaffoflik / Xatarlar
XVII asr Institutsional shakllanish	Royal Charter orqali yig'ilgan kapital; EIC va VOC kabi kompaniyalar	Strategik qarorlar Court of Proprietors tomonidan; operatsion faoliyat direktorlar nazoratida	Monopol savdo, hududiy ekspansiya; mulk-boshqaruv ajratilishi	Past shaffoflik; dengiz ekspeditsiyalari va logistika xatarlari
XVIII asr Klassik iqtisodiyot	Aksiyadorlik jamiyatlari shakllanishi; shaxsiy kapital bilan savdo kompaniyalari	Aksiyadorlar strategik nazorat qiladi, menejerlar operatsion boshqaruvni amalga oshiradi	Barqaror savdo va moliyaviy nazorat; resurslarni samarali taqsimlash	Axborot assimetriyasi, absentee ownership; agentlik muammosi va free-rider effektlari
XIX asr Industrial davr	Sanoat kapitali va aksiyadorlik jamiyatlari; korporativ iyerarxiya rivojlanadi	Aksiyadorlar strategik, direktorlar va menejerlar operatsion faoliyatni boshqaradi	Sanoat korporatsiyalarini barqaror rivojlantirish; ishlab chiqarish samaradorligini oshirish	Past-o'rtacha shaffoflik; investitsion intizomning pasayishi
1930–1970 yillar Menejerial inqilob	Fond bozorida erkin aksiyadorlik kapitali; iyerarxik menejer-direktor tizimi	Aksiyadorlar strategik, menejerlar operatsion; Agentlik nazariyasi asosida boshqaruv	Barqaror rivojlanish; moliyaviy samaradorlik; bozor moslashuvi	Auditorlik tizimi rivojlangan; xatarlar: agentlik muammosi, oportunistik xatti-harakatlar
1980–1999 Post-	Global kapital va institutsional	Minoritar aksiyadorlar va	Raqobatbardosh, moslashuvchan va	Yuqori shaffoflik; moliyaviy, huquqiy

³ Goetzmann W.N., Rouwenhorst K.G. The Origins of Value. – Oxford: Oxford University Press, 2005

⁴ Manba: Ilmiy manbalar asosida muallif ishlanmasi

industrial / korporativ evolyutsiya	investorlar; ijroiya organlari va kuzatuv kengashi	institutsional investorlar boshqaruvda faol ishtirok etadi	innovatsion boshqaruv	va strategik risklar
2000-hozirgacha Global va ESG davri	Multinatsional korporatsiyalar; integratsiyalashgan boshqaruv tuzilmalari	Stakeholder Theory asosida: aksiyadorlar, xodimlar, mijozlar va jamiyat	ESG va barqarorlik, foyda maksimallashtirish, innovatsiyalar va global raqobat	Yuqori shaffoflik (IFRS, audit); kiberxavfsizlik, ekologik va ijtimoiy risklar

Zamonaviy iqtisodiyotda korporativ menejment yirik xo‘jalik birlashmalari, aksiyadorlik jamiyatlari va transmilliy korporatsiyalarning barqarorligini ta‘minlovchi fundamental mexanizmdir. Uning shakllanishi va rivojlanishi tarixiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, mulkchilik shakllarining evolyutsiyasi, bozor iqtisodiyotining chuqurlashuvi va boshqaruv nazariyalarining takomillashuvi bilan chambarchas bog‘liqdir.

1980-yildan boshlab korporativ menejment evolyutsiyasi axloqiy va ijtimoiy tamoyillarni ham o‘z ichiga oldi. Stakeholder Theory (Manfaatdor tomonlar nazariyasi) asosida korporatsiyalar nafaqat aksiyadorlar, balki xodimlar, mijozlar va jamiyat oldida ham javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi. Barqarorlik, ekologik va ijtimoiy mas‘uliyat (ESG) prinsiplarining joriy etilishi, shaffoflik va etika mexanizmlari menejerlarning strategik va operatsion qarorlarini axloqiy me‘yorlar bilan uyg‘unlashtirishni talab qiladi. Evolyutsion iqtisodiyot nuqtai nazaridan korporatsiya doimiy o‘zgaruvchan tizim bo‘lib, uning rivojlanishi uch bosqichda kechadi: variativlik (ichki boshqaruv uslublarining xilma-xilligi), seleksiya (bozor mexanizmlari samarasiz rutinlarni siqib chiqaradi) va retensiya (muvaffaqiyatli amaliyotlarni korporativ madaniyatda mustahkamlash). Bu jarayon korporativ menejmentning iqtisodiy samaradorligi, huquqiy qat‘iylik va axloqiy mas‘uliyatni uyg‘unlashtirish orqali barqaror va raqobatbardosh tizimga aylanishini ta‘minlaydi.

1980–1999 yillar davrida korporativ boshqaruv post-industrial bosqichga o‘tib, global kapital va institutsional investorlarning faol ishtiroki bilan xarakterlangan. Minoritar aksiyadorlar va ijroiya organlari korporativ qarorlar qabul qilish jarayonida faol rol o‘ynashni boshladilar, bu esa boshqaruvning shaffofligini va risklarni boshqarish mexanizmlarini sezilarli darajada kuchaytirdi. XXI asrda esa korporativ menejment ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillari asosida shakllanib, global raqobat, innovatsiya va barqarorlikni uyg‘unlashtiruvchi tizim sifatida rivojlanmoqda. Stakeholder Theory asosida aksiyadorlar, xodimlar, mijozlar va jamiyatning manfaatlari hisobga olinadi, bu esa korporatsiyalarni nafaqat moliyaviy, balki ijtimoiy va ekologik javobgarlikni ham ta‘minlaydigan kompleks boshqaruv tizimiga aylantiradi.

Shuni ta‘kidlash lozimki, korporativ menejmentning evolyutsiyasi nafaqat tarixiy tajriba va iqtisodiy zarurat bilan, balki huquqiy regulyatsiya va axloqiy mas‘uliyatni uyg‘unlashtirish bilan ham bog‘liqdir. Boshqaruv tizimining har bir bosqichi o‘ziga xos xavflar va imkoniyatlar bilan xarakterlanadi.

XVII-XIX asrlarda asosiy xavf ekspeditsiyalar va resurslarning noto‘g‘ri taqsimlanishi bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy davrda risklar moliyaviy, strategik, kiberxavfsizlik va ESG qamrovidagi ko‘p qirrali xatarlarni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, boshqaruvning evolyutsion rivojlanishi korporatsiyalarning raqobatbardoshligi, barqarorligi va moslashuvchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Natijada, korporativ menejmentning evolyutsion yo‘li iqtisodiy samaradorlik, huquqiy tartib va axloqiy mas‘uliyatni birlashtirgan, zamonaviy korporatsiyalarning global raqobat sharoitida

barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan tizim sifatida ilmiy asoslangan. Ushbu xulosa korporativ menejment nazariyasi va amaliyotini yanada rivojlantirish, yangi boshqaruv modellari va strategiyalarni shakllantirish uchun mustahkam nazariy poydevor yaratadi.

XULOSA

Korporativ menejment tarixiy jihatdan iqtisodiy tizimlar rivoji, korporatsiyalarning kengayishi va mulkchilik hamda boshqaruvning ajralishi natijasida shakllangan. Dastlab oddiy oilaviy yoki individual boshqaruv tizimlaridan boshlangan korporativ boshqaruv, sanoat inqilobi va aksiyadorlik jamiyatlarining paydo bo'lishi bilan murakkab institutsional tizimga aylandi.

Evolutsion nazariy yondashuvlar korporativ menejmentni statik emas, balki doimiy o'zgaruvchi tizim sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, korporativ boshqaruv institutsional muhit, iqtisodiy sharoit, huquqiy tizimlar va ijtimoiy talablar ta'sirida bosqichma-bosqich rivojlanib boradi. Ayniqsa, agentlik nazariyasi, manfaatdor tomonlar (stakeholder) nazariyasi va stewardship nazariyasi korporativ menejment evolyutsiyasini tushuntirishda muhim o'rin tutadi.

Bugungi kunda korporativ menejment faqat aksiyadorlar manfaatini emas, balki barcha manfaatdor tomonlar - xodimlar, iste'molchilar, jamiyat va davlat manfaatlarini ham hisobga oluvchi kompleks tizimga aylangan. Shuning uchun zamonaviy korporativ boshqaruvning asosiy yo'nalishi shaffoflik, hisobdorlik va barqaror rivojlanishni ta'minlashdan iborat.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Umarxodjaeva M.G., Begmatova D.B., Ismailov A.R. Korporativ boshqaruvning institutsional asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: IQTISOD, 2019. – 23–40-b.
2. Ashurov Z.A. Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish. 08.00.13 – Menejment ixtisosligi bo'yicha PhD dissertatsiya. – T.: TDIU, 2019.
3. Alpysbaev K.S. Politika ekonomicheskoy bezopasnosti kak element korporativnogo upravleniya. Dissertatsiya. – Sankt-Peterburg, 2019. – 26–28-b. <https://cyberleninka.ru/>
4. Tricker, B. Corporate Governance: Principles, Policies, and Practices. Oxford University Press, 2019.
5. Jensen, M.C., Meckling, W.H. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure. Journal of Financial Economics, 1976.
6. Freeman, R.E. Strategic Management: A Stakeholder Approach. Boston: Pitman, 1984.
7. Shleifer, A., Vishny, R.W. A Survey of Corporate Governance. Journal of Finance, 1997.
8. OECD. G20/OECD Principles of Corporate Governance. Paris: OECD Publishing, 2019–2023.
9. Cadbury Report. Report of the Committee on the Financial Aspects of Corporate Governance. London, 1992.
10. Donaldson, L., Davis, J.H. Stewardship Theory or Agency Theory: CEO Governance and Shareholder Returns. Australian Journal of Management, 1991.